

تأثیر پذیری سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک از نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان

دکتر شاهین پهنادیان، عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

چکیده

قبل از حمله‌ی اعراب (مسلمان) به ایران عصر ساسانی، سنت کارنامه و اندرزنامه نویسی یکی از ریشه‌دارترین سنت‌های ملی ایرانی در زمینه‌ی نثر محسوب می‌شود و نمونه‌های بارز آن نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان، اندرزنامه‌ی مهر اسپندان، بزرگ مهر و خسرو قبادان است. این سنت دیرینه بعد از اسلام نیز مورد توجه قرار گرفت و یکی از ارزش‌ترین آثار دوره‌ی اسلامی درباره‌ی سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک است. در این تحقیق به تاثیر پذیری اثر خواجه از سنت اندرزنامه نویسی ایران قبل از اسلام خصوصاً آثار باقی ماندگی نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان پرداخته می‌شود.

کلید واژه‌ها

عصر ساسانی، اندز نامه نه بس، نامه، تنیس، کارنامه، اردشیر بابکان، سیاست نامه.

مقدمه

سلجوقیان در اصل خاندانی از رؤسای قبیله‌ی فنگ از اقوام غز بودند که موطن و سرزمین اصلی آنان دشت‌های شمال دریای خزر و دریاچه آرال بود. اینان در حوالی آخر قرن یازدهم ۵/ هـ. ق به دین اسلام در آمدند و از طریق خوارزم و فرارود، مانند بیشتر اقوام بیابان‌گرد به عنوان سپاه مزدور وارد خدمت قدرت‌های نظامی شدند و قدم در دنیای اسلامی گذاشتند.

در دوران اسلامی سلجوقیان نخستین دولتی بودند که حدود قلمرو خود را همانند مرزهای ساسانی، در نواحی غرب گسترش دادند و خلفای اسلامی را از زیر حمایت بوییان شیعه مذهب بیرون آوردند و در نتیجه این سیاست طرفدارای اهل سنت را نسبت به اقدامات خود علیه قدرت دیلمیان در مغرب جلب کردند. چنین اقداماتی توسط سلاطین سلجوقی سبب شد تا آنان برای خود جایگاهی همانند پادشاهان عصر ساسانی قائل شوند. آنان القاب ایران پیش از اسلام را به کار برداشتند و خود را دارای فرهنگ ایرانی دانستند که در نتیجه‌ی آن اطاعت از سلطان ضروری بود. دولت سلجوقیان به سرعت دارای دولتی با تشکیلاتی مبنی بر سلسله مراتب - مطابق الگوی دولتهای ایرانی - اسلامی شد که در رأس آن سلطانی قرار داشت که به وسیله‌ی دستگاهی اداری از ایرانیان، و سپاهیان متشكل از اقوام مختلف تحت سرکردگی ترکان، پشتیبانی می‌شد. خواجه نظام الملک وزیر مقتدر عهد سلاجقه بزرگ در کتاب خود سیاست نامه اقتدار پادشاهی عصر سلجوقی را باعظامت امپراتوری باستان پیوند زد.

وی تلاش نمود تا پادشاهان سلجوقی را متوجه سیاست پادشاهان عجم در حکومت داری کند وی در سبب نگارش کتاب خود اشاره دارد که هدف آشنایی با رسم و آیین پیشینیان بزرگ بوده است.

از مهم‌ترین مشخصات اندیشه‌های سیاسی نظام الملک توجه خاص وی به حکومت در دوران قبل از اسلام است به همین جهت تأثیر پذیری سیاست نامه از نگاشته‌های عصر ساسانی چون نامه‌ی تنسر و اندرزنامه‌ی اردشیر باکان قابل توجه و بررسی است.

بررسی نقاط مشترک و همانندی میان مطالب کتاب سیاست نامه با متون ایران باستان نشان می‌دهد که نظام الملک برای رهایی از مشکلات اجتماعی - سیاسی و نیز عقیدتی جامعه خود به نمونه‌ها و معیارهای مطلوب عصر ساسانی تأسی می‌نماید.

خواجه نظام الملک و سیاست نامه :

به نوشته‌ی نویسنده‌ی تاریخ بیهق : «(دھقانی بود از دیه انکو) و اورا چهار پسر بود که بزرگترین آنها ابوالحسن علی سه پسر داشت به نامهای ابونصر اسماعیل، ابوالقاسم عبدالله «فقیه اجل» و نظام الملک حسن ابوعلی.»¹(تاریخ بیهق-ص 73)

به اجماع تذکره نویسان به سال 408 هـ به گفته هندوشاه نخجوانی، در روز آدینه پانزدهم ذبیعده در نوغان طوس تولد یافت و این تاریخ با توجه به تاریخ قتل او که در هفتاد و هفت سالگی بود سال 485 هـ اتفاق افتاد، درست می‌نماید.²(تجارب السلف-ص 266)

او و داستان سه یار دبستانی که خواجه رسید الدین فضل الله همدانی در بخش اسماعیلیان جامع التواریخ بر پایه‌ی نوشه‌های سنت اسماعیلیان نزاری الموت آورده است.³(جامع التواریخ-ص 113) هاله‌ای از افسانه را در پیرامون دوران کودکی وی ترسیم می‌کند. هر چند این افسانه را نویسنده‌ی جامع التواریخ در توضیح سبب قتل خواجه نظام الملک به دست رفیقان اسماعیلی آورده است و چنانکه پژوهشگران نشان داده‌اند، پایه‌ای ای در واقعیت ندارد. این افسانه را محمد محیط طباطبایی در بررسی سرگذشت خواجه نظام الملک و برنارد لوئیس در بررسی خود از شرح سوانح حسن صباح نقل و مورد تحقیق قرارداده و یادآور شده است که با توجه به تاریخهای تولد سه یار دبستانی و محل تحصیل آنان، چنانکه از گزارش‌های تاریخی بر می‌آید هم درس بودن آنان ناممکن است⁴(فدائیان اسماعیلی-ص 111).

وی به فراگرفتن حدیث و فقه شافعی پرداخت و شغل دیوانی را پیشه خود نمود، «... با نویسنده‌گان دیوان در آویخت و در فنون ماهر گشت ...»⁵(تجارب السلف - ص 266) به علت

انحطاط دولت غزنوی به شهر بلخ رفت و در خدمت ابوعلی شاذان، عمید بلخ درآمده و به علت رفتار و کنایات ابن شاذان از او گریخت و به مرو به خدمت چغی بیگ، پدر الپ ارسلان وارد گردید. با مرگ طغل بیگ در سال ۴۵۵ ه. ق وی فرزند برادرش چغی بیگ را جانشین خود کرد و این راه ترقی نظام الملک در جایگاه رفیع دیوان سalarی دولت سلجوقی بود. اما وی در راه خود عمید الملک کندری وزیر طغل بیگ را پیش روی داشت که با قتل وی در زندان راه خود را هموار نمود.

«چون در سال ۴۵۵ هق الپ ارسلان به سلطنت رسید، عمید الملک به سلطان همان پیغامی را فرستاد که پیش از این گذشت سخنی درشت بود و در دل الپ ارسلان کارکرد، خواست تا اورا نکشد، نظام الملک نگذاشت. (عمیدالملک) دیگر باره، پیغام فرستاد به نظام الملک و گفت او را بگویید که بدکردی در کشتن من سعی کردن که قتل وزیران سنتی شود و اول تو را بکشد و هر هفته وزیری کشته شود و چنان بود «۶ (مجمع الانساب-ص ۱۰۱).

خواجه وزیر بالمنازع الپ ارسلان گردید و با مرگ وی در ربیع الاول ۴۶۵ هق وزیر فرزندش ملک شاه سلجوقی گردید و اثر بی نظیر خود سیاست نامه را در این دوران تدوین کرد. سیاست نامه شامل پنجاه فصل است در آن تقریباً از همه‌ی وظایف و حقوق شاه و اصول مملکت داری سخن گفته شده است. ۷ (تاریخ ادبی ایران-ص ۳۱۸)

خواجه نظام الملک در سبب نوشتن کتاب اشاره دارد که آشنایی با رسم و آیین پیشینیان اصل بوده است و ذکر می‌کند در سال ۴۷۹ هق ملکشاه گروهی از بزرگان و دانایان را جمع نمود و فرمود:

«هر که در معنی ملک اندیشه کنید و بنگرید تا چیست که در عهد روزگار ما- نه نیک است و بر درگاه و دردیوان و بارگاه و مجلس ما شرط آن به جای نمی‌آرند و ما تدارک آن نمی‌کنیم؟ و نیز هر چه از آیین و رسماً ملک در ملوک است و در روزگار گذشته بوده از ملوک سلجوق بیندیشید و روشن بنویسید و بر رای ما عرضه کنید تا در آن تأمل کنیم....»⁸(سیاست نامه -ص ۱)

درنگاه نظام الملک شاه در رأس هرم قدرت هر گونه که باشد دولتیان و پیرامونیان همان گونه خواهند بود. اگر پادشاه دادگر بود گماشتگان و لشکر اونیز به دادگری خواهند رفت. بر عکس «هر آن گه که وزیر بد باشد و خائن و ظالم و درازدست بود عمال همه هم چنان باشد بلکه بدتر و بی رسم تر ...»⁹(سیاست نامه‌ص 207)

خواجه نظام الملک در سیاست نامه اقتدار پادشاهی عصر سلجوقی را با عظمت امپراتوری باستان پیوند زد وی داستان‌های زیادی از شیوه‌ی حکومت پادشاهان عصر ساسانی می‌آورد تا عظمت آن دوران را نمایان سازد. در این راستا محور اصلی تحلیل سیاسی خواجه در کتاب سیاست نامه فرمانروا می‌باشد و خواجه تلاش می‌نماید تا راه و رسم فرمانروایی یا به عبارتی شیوه‌ی حفظ قدرت سیاسی را نشان دهد.¹⁰ (در آمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی-ص 42)

تأثیرپذیری سیاست نامه و همخوانی آن با نامه‌ی تنسر و اندرزنامه‌ی اردشیر بابکان:

سیاست نامه اثر ارزشمند خواجه نظام الملک اگر چه از باب محتوا و مضامین خود در تاریخ ایران بعد از اسلام نادر بود اما شاید بتوان تأثیر اندرزنامه‌های عصر ساسانی را در ادوار بعداز اسلام بالاخص در سیاست نامه مشاهده نمود. نامه‌ی تنسر که منسوب به تنسر هیربدان هیربد و نماینده‌ی روحانیون عهد اردشیر بیشترین نقش را در مسائل سیاسی آغاز عهد ساسانی داشته است. وی مشاور و همراه اردشیر و کاملاً کارآمد در تشکیل دولت ساسانی بود.

تنسر در نامه نگاری خود با تمامی مخالفان اردشیر آنها را مجاب به پذیرش حکومت اردشیر نموده گروهی تنسر راهمن ابرسام، که منابع از او به عنوان اولین وزیر کارآمد عهد ساسانی یاد می‌کنند می‌دانند.¹¹ (بحشی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی)

نامه‌ی تنسر نیز از جمله آثار ارزشمند متعلق به عصر ساسانی است. نامه‌ی تنسر حاوی مطالب تاریخی و سیاسی و اخلاقی است و به صورت مکاتبه، که مایبن هیربد بزرگ تنسر و پادشاه طبرستان شده است، هم آن پادشاه را که در اطاعت نمودن از اردشیر مردد و از اوضاع سلطنت جدید بی اطلاع بوده، به اطاعت خوانده وهم مردم زمان را در مباحثت مذکور تعلیم داده

است. در واقع از جنس اندرزهایی است که در عهد خسروان می‌نگاشته‌اند و تاریخ نگارش این نامه هم زمان خسرو اول است نه عصر اردشیر بابکان.¹² (ایران در زمان ساسانیان-ص ۱۰۲،^۳) کارنامگ ارتخیلر بابکان روایتی از کارهای پهلوانی پایه گذار دودمان ساسانی اردشیر و پرسش شاپور است اما این روایت بسیار آمیخته به افسانه است و این کار از ارزش تاریخی آن چندان کاسته که به دشواری می‌توان از آن آگاهی هایی درباره نهادهای نظامی و سیاسی به دست آورد.¹³ (تاریخ ایران - ص ۸۹۵)

کارنامه اردشیر بابکان اثر به جای مانده از عصر ساسانی که به ظهور و قدرت یابی اردشیر بابکان مؤسس سلسله‌ی ساسانی اشاره دارد بر وجود مشروعیت قدرت یابی ساسانیان تأکید می‌نماید این اثر نیز شاید از این بُعد که نظام الملک در تشریح رویدادها بر آن است تا مقام و قدرت شاه را بر یک مشروعیت محکم استوار نماید برابری کند چرا که در کارنامه‌ی اردشیر بابکان اصل ماجرا حکایت بر رسیدن فرّ شاهی به اردشیر مؤسس سلسله‌ی ساسانی است.¹⁴

(کارنامه اردشیر بابکان-ص ۴۲)

به لحاظ اندیشه‌ی سیاسی همانندی بسیاری را می‌توان میان نامه‌ی تنسر و سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک مشاهده نمود. شاید با درک موقعیت تنسر در همراه کردن تمامی مخاطبین با اردشیر مؤسس سلسله‌ی ساسانی و هم چنین اقدامی که خواجه نظام الملک در نگارش سیاست نامه برای توجیه و حفظ مقام سلطان نمود را باهم در قالب‌های خاصی مقایسه نمود. تنسر همگام با سیاست‌های اردشیر جهت تحقق بخشیدن به اهداف وی تلاش نمود. تبلیغات وی برای ساسانیان واستحکام موقعیت آنها در ابتدای کار بسیار مهم و مؤثر بوده است وی در شرایطی تلاش نمود تا وحدت ایران را حذف نماید که در هر گوشه‌ای حکومت ملوک الطوایفی عصر اشکانی برقرار بود.¹⁵

وی به گشتاسب، شاه طبرستان نامه می‌نویسد که همچون قابوس شاه کرمان اطاعت از اردشیر را برای پادشاهی واحد بپذیرد.¹⁶ (نامه‌ی تنسر - ص ۵۷) به همین خاطر مسائل عصر

خواجه نظام الملک از جهت وحدت ملی ایران زمین همان مسائل آغاز عصر ساسانی است.

خواجه نظام الملک در فصل چهل و چهارم کتابش در باب اندر خروج مزدک... و اشاره‌ی کامل وی در این بحث به نامشروع بودن مزدک اقتباسی دارد از نوشته‌ی نامه‌ی تنسر، قابل ذکر است که گروهی از محققان اصل نگارش نامه‌ی تنسر را در زمان خسرو انشیروان و برای تایید سیاست‌های انشیروان از جمله حفظ حریم جایگاه طبقات و اقدام وی در حذف مزدکیان دانسته‌اند. 17) ایران در زمان ساسانیان-ص(105)

با توجه به این دیدگاهها می‌توان دریافت که خواجه برای برقراری نظام اجتماعی آن هم در دوره‌ی وی که کشاورزی‌های فرقه‌ای و اندیشه‌های متفاوت عقیدتی از این جهت مشکلاتی را به وجودآورد ه بود، تلاش می‌نماید تا حدود مراتب، و حفظ اصول بر مبنای واقعی خویش به جای بماند شاید از این جهت برخی از نوشته‌های وی کاملاً اقتباسی از نوشته‌های عصر ساسانی باشد. در این رابطه در اندرز اردشیر بابکان به فرزندش آمده است:

« زیرو رو شدن راههای مردم را نباید که از رفتن شهریاری خویش آسان تر گیرد که جابجای در پایگاههای مردم مایه‌ی بر افتادن تن شهریار می‌شود چه با برکناری و چه کشتن هرگز نباید که از هیچ چیز بیش از این ترسد که سری دم یا دمی سرگردد یا کارگر بیکار بماند یا بزرگی بینوا شود دگرگونی در پایه‌های مردم سبب شود تا هر کس پایه‌ای بالاتراز پایه خویش جوید و اگر بدان رسد باز پایه‌ای بالاتر ... » 18) تجارب الامم -ص(243)

همچنین در نامه‌ی تنسر نیز آمده است «باید که هیچ چیز را چنان نگه ندارند که مراتب مردم را ... » 19) نامه‌ی تنسر-ص(16)

با توجه به چنین دیدگاهی خواجه نظام الملک گاه در دیدگاه آرمانی خود نسبت به ترسیم جامعه به تاثیر از آنچه در نامه‌ی تنسر آمده است و در واقع با همان مضمون می‌نویسد:

« ... چون روزگار نیک فراز آید نا پاک مذهبان را کشته و ظالمان را دست کوتاه کنند واز پادشاه لشکر ورعیت ترسنده باشند و بی فضلان و بی اصلاح راعمل نفرمایند و کودکان

رانکشند و تدبیر با پیران و دانا آن کنند و سپهسالاری به پیران کارکرده دهنده مرد را به هنر خریداری کنند نه به زر، دین را به دنیا نفوروشنند، همه کارها به قاعده‌ی خویش باز برند و مرتبت هر کس رابه اندازه‌ی او دیدار کنند و هر کس را به اندازه‌ی کفایت اولی باشد و هر چه برخلاف این رود پادشاه رخصت ندهد.»²⁰ (سیاست نامه - ص 72)

اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام الملک مبتنی بر شاه آرمانی پیش از اسلام است که این شاه دارای «فره‌ی الهی» است. این اندیشه پایه و مایه‌ی کتابهایی چون نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان است که در آثار بعداز اسلام بخصوص در سیاست نامه تجلی پیدا می‌کند.

پایان سخن :

به نظر من سنت اندرزنامه نویسی بعد از اسلام ریشه در اندرز نامه نویسی عهد ساسانی دارد و حتی می‌توان گفت سنت اندرزنامه نویسی ساسانی در اشکانیان و هخامنشیان بخصوص مبحث کتبیه‌های هخامنشی که سرآمد این کتبیه‌ها، کتبیه‌ی بیستون است ریشه دارد و می‌توان گفت هخامنشیان نیز این نو طرز بیان سیاسی، اجتماعی خود را به ارث از تمدن‌های بابلی، آشوری و ایلامی برده اند.

با توجه به کتبیه‌های تام انگور در میان رودان و استل حمورابی می‌توان خط تفکر سیاسی بعداز اسلام را به عهده‌های بسیار باستانی رساند. بررسی میزان تاثیر پذیری حاکمان و وزرا ایران بعد از اسلام از اندرزنامه، شیوه و سنت‌های ایران باستان و تمدن میان رودانی را نشان می‌دهد که خواجه نظام الملک برای رسیدن به جامعه‌ی آرمانی و برای رهایی از مشکلات اجتماعی، سیاسی، و نیز عقیدتی جامعه‌ی خود و جهت ذکر الگوهای ارزشمند از جوامع پیشین به نمونه و معیارهای مطلوب عصر ساسانی توجه دارد و از این جهت به لحاظ مضمون، اهداف و بسیاری از شیوه‌های استدلال خویش به متون عهد ساسانی از جمله نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان رجوع می‌نماید و همانندی میان مطالب وی با این آثار مشاهده می‌گردد می‌توان

تاثیر این اندیشه‌ها را در نگرش سیاست مداری چون خواجه نظام الملک آن هم در نگارش اثر معروفش سیاست نامه نشان داد.

تعليقات:

- 1- ابن فندق، ابوالحسن علی ابن زید بیهقی: تاریخ بیهقی، به کوشش احمد بهمنیار، تهران، فروغی، 1361.
 - 2- هندوشاه نخجوانی، تجارب السلف، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران، طهوری؛ 1357. نویسنده تاریخ بیهق، سال تولد خواجه را 410 هـ ضبط کرده است که به نظر درست نمی‌نماید. ابن فندق، همانجا، 76.
 - 3- خواجه رشید الدین فضل الله همدانی: جامع التواریخ (قسمت اسماعیلیان و فاطمیان و نزاریان وداعیان رفیقان)، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و محمد مدرس زنجانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1356.
 - 4- برنارد لوئیس: فداییان اسماعیلی، ترجمه فریدون بدله ای، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1371، محمد محیط طباطبایی: «مقدمه» برہان الدین ماگفان، سه یار دبستانی، ترجمه عبداله وزیری و اسداله طاهری، تهران، فروغی، بی‌تا.
 - 5- هندوشاه نخجوانی: تجارت السلف، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران، طهوری، 1357.
 - 6- محمد بن علی بن شبانکاره ای: مجمع الاتساب به کوشش میر هاشم محدث، تهران، امیر کبیر، 1363.
 - 7- ادوارد براون: تاریخ ادبی ایران، ج 1، ترجمه علی پاشا صالح، تهران، امیر کبیر، 1371.
 - 8- حسن بن علی ابن اسحق نظام الملک طوسی: سیاست نامه، به کوشش جعفر شعار، تهران، امیر کبیر، 1371.
- (كتابهای چاپ شده درباره سیاست نامه نظام الملک طوسی: سیر الملوك، به کوشش هیوبرت

دارک، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴.

نظام الملک طوسی: سیاست نامه، به کوشش عباس اقبال، تهران، اساطیر، ۱۳۶۹.

نظام الملک طوسی: سیاست نامه، بر پایه چاپ شارل شفر، با حواشی و اشارات محمد قزوینی، به

کوشش مرتضی مدرسی چهار دهی، تهران، طهری، ۱۳۳۴

نظام الملک طوسي: «وصيت نامه» خردنامه، به کوشش منصور ثروت، تهران، امير كبير، 1367).

۹- همانجا.

۱۰- سید جواد طباطبائی: درآمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۶۷.

۱۱- علاء الدین آذری: «بحثی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی» مجله بررسی‌های تاریخی، تهران، سال ۹ ش. ۴ مهر و آبان ۱۳۵۳.

12- آرتوکریستن سن : ایران در زمان ساسانیان ،ترجمه رشید یاسمی، تهران دنیا کتاب، 1374، ج. 9. [متن این نامه را نخست دار مستتر در مجله آسیایی (در سال 1894، جلد اول صفحه 200 و مابعد با ترجمه در صفحه 502 و مابعد) طبع کرد و اخیراً هم آفای مجتبی مینویی آن را در تهران در سال 1933 تجدید چاپ نمود.] «چاپ جدید آنان بیش از انقلاب اسلامی تحت عنوان نامه تنسر به گشنیسب : به تصحیح مجتبی مینوی ،تهران ،خوارزمی ،۱۳۵۴.»

دارمستر دو نسخه از نامه تنسر را در دست داشته، ولی نسخه مینوی از آنها پنجاه سال قدیمی تر و در بعضی موارد کاملتر بوده است. این نامه، که تاریخ طبرستان ابن اسفندیار در آن مندرج است، ترجمه فارسی است از نسخه عربی، که ابن المقفع از اصل پهلوی ترجمه کرده بود و اکنون هم اصل و هم ترجمه عربی، مفقود الاثر است.

یکی از قطعات نسخه عربی این المقنع را مسعودی و قطعه دیگر را بیرونی نقل کردہ‌اند و در کتاب فارسنامه نیز پاره‌ای از این نامه منقول است، که به منزله‌ی ذیل مندرجات تاریخ این اسفندیار به شمار می‌آید.

- 13- احسان یار شاطر (گردآورنده) : تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، (جلد سوم - قسمت دوم)، ترجمه‌ی حسن نوشہ، تهران، امیر کبیر، 1377، کارنامه‌ی اردشیر بابکان به اهتمام محمد جواد مشکور، تهران، دنیا کتاب، 1367، و همچنین کتاب کارنامه اردشیر بابکان، تهران، دانشگاه تهران، 1378، چ دوم، کارنامه‌ی اردشیر بابکان در کتاب شاهنامه‌ی فردوسی، تاریخ طبری، تاریخ علمی، الکامل ابن اثیر، اخبار الطوال دینوری، مروج الذهب ومعادن الجوهر و الكتبية والاشراف علی بن حسین مسعودی، مجلمل التواریخ و القصص و فارسنامه‌ی ابن بلخی درج گردیده .
- 14- کارنامه اردشیر بابکان به اهتمام محمد جواد مشکور .

- 15- من به هیچ عنوان معتقد نیستم که نظام اشکانی یک نظام ملوک الطوایفی بوده است. شاهان اشکانی در پشت سکه‌های خود، لقب تئوس به یونانی یعنی خدارا به خود می‌دادند و این یک حالت تمکز گرایی است .

نظام اشکانی یک نظام فدرال و در عین حال شدیداً متمركز بود که شاه شاهان در رأس آن قرار داشت. شاید به لحاظ اینکه این سیستم به مانند ساسانیان از یک دکترین دینی متمركز استفاده نکرده‌اند دراندیشمندان ایران بعد از اسلام و منابع عربی به آنان ملوک الطوایفی گفته‌اند .

به هر حال حکومت ساسانی دنباله روی از حکومت اشکانیان داشته، و در شیوه‌ی ملک داری از دو ابزار یکی دیوان سalarی متمركز و دیگری دکترین دینی متمركز استفاده می‌کرد، اگر قیام اردشیر بابکان بر علیه اردون پنجم که منجر به قتل او و سپس درگیری با فرمانداران و شاهان محلی را دلیلی بر ملوک الطوایفی بدانیم، خود حکومت ساسانی در مواجه به اعراب مسلمان پس از یزدگرد سوم به صورت محلی و ایالتی در مقابل اعراب قرار گرفته‌اند این را باید به حساب حکومت ملوک الطوایفی بگذاریم .

- 16- نامه‌ی تنسر به گشنسب.
- 17- کریستن سن : ایران در زمان ساسانیان.

- 18- ابو علی ابن مسکویه رازی : تجارب الامم، چ 1، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران، انتشارات

سروش، ۱۳۶۹.

۱۹- نامه‌ی تنسر به گشنسب.

۲۰- خواجه نظام‌الملک : سیاست.

کتابنامه :

۱. آذری، علاء الدین : «بحثی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی» مجله بررسی‌های تاریخی، تهران، سال ۹، ش ۴، مهر و آبان ۱۳۵۳.
۲. ابن مسکویه رازی، ابو علی : تجارب الامم، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۹.
۳. براون، ادوارد : تاریخ ادبی ایران، ج ۱، ترجمه علی پاشا صالح، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۱.
۴. ابن فندق، ابوالحسن علی ابن زید بیهقی : تاریخ بیهق، به کوشش احمد بهمنیار، تهران، فروغی، ۱۳۶۱.
۵. خواجه رشید الدین فضل الله همدانی : جامع التواریخ (قسمت اسماعیلیان و فاطمیان و نزاریان و داعیان رفیقان)، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و محمد مدرس زنجانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶.
۶. شیانکاره‌ای، محمد بن علی بن: مجمع الانساب به کوشش میر هاشم محدث، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۳.
۷. طباطبایی، سید جواد: درآمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳۶۷.
۸. کریستن سن، آرتور: ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران دنیا کتاب، ۱۳۷۴، ج ۹.
۹. کارنامه اردشیر بابکان : به اهتمام محمد جواد مشکور، تهران، دنیا کتاب، ۱۳۶۷.
۱۰. ———: تهران، انتشاراتدانشگاه تهران، ۱۳۷۸، ج ۲۰م.

11. لوئیس، برنارد: فداییان اسماعیلی، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1371.
12. محیط طباطبایی، محمد: «مقدمه» برہان الدین ماقفان، سه یار دبستانی، ترجمه عبدالله وزیری و اسدالله طاهری، تهران، فروغی، بی‌تا.
13. نججوانی، هندوشاه: تجارت السلف، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران، طهوری، 1357.
14. نظام الملک طوسی، حسن بن علی ابن اسحق: سیاست نامه، به کوشش جعفر شعار، تهران، امیر کبیر، 1371.
15. ———: سیر الملوك، به کوشش هیوبرت دارک، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1364.
16. ———: سیاست نامه، به کوشش عباس اقبال، تهران، اساطیر، 1369.
17. ———: سیاست نامه، بر پایه چاپ شارل شفر، با حواشی واشارات محمد قزوینی، به کوشش مرتضی مدرسی چهار دهی، تهران، طهوری، 1334.
18. ———: «وصیت نامه» خردناهه، به کوشش منصور ثروت، تهران، امیر کبیر، 1367.
19. نامه تنسر به گشنیسب: به تصحیح مجتبی مینوی، تهران، خوارزمی، 1354.
20. یار شاطر، احسان (گردآورنده): تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، (جلد سوم - قسمت دوم)، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیر کبیر، 1377.